

ЗМІСТ ГОСПОДАРСЬКИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ТА ПІДСТАВИ ЇХ ПРИПИНЕННЯ

В данной статье анализируется содержание хозяйственных обязательств путём определения их специфических признаков, характеристики оснований возникновения и приведения существующих классификаций обязательств в сфере хозяйствования. Также проводится исследование прекращения хозяйственных обязательств. Осуществляется разграничение оснований прекращения обязательств и выделяются отдельные проблемные вопросы в этой сфере.

Ключевые слова: *хозяйственное обязательство, содержание обязательств в сфере хозяйствования, прекращение хозяйственных обязательств.*

This article analyzes content of commercial obligations by the way of determination of their specific features, character the reasons of rise and demonstration of existing classifications of obligations in the commercial field. Also there is research of discharge of commercial obligations. Differentiation of grounds of cessation of obligations is completed and some problematic issues are distinguished in this area.

Key words: *commercial obligation, content of obligations in the commercial field, discharge of commercial obligations.*

З розвитком і розширенням ринкових відносин і господарського обігу, все більшого значення набувають зобов'язальні правовідносини, які є однією з основних передумов господарської діяльності. Саме в формах господарських зобов'язань реалізується процес переміщення товарів (результатів виконаних робіт, наданих послуг тощо) із сфери виробництва у сферу розподілу та обміну і через неї – у сферу споживання.

Поряд із виникненням, виконанням, зміною, забезпеченням виконання господарських зобов'язань і відповідальністю за їх порушення невід'ємною складовою

© *КАПЛЮК Марина Володимирівна* – аспірант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

частиною зобов'язальних правовідносин у сфері господарювання є їх припинення, що по суті є завершальним етапом даних правовідносин. Підходи до розуміння і характеристики припинення господарських зобов'язань ускладнюються через наявність у юридичній літературі значної кількості різних концепцій господарських зобов'язань. Наразі нагальною є потреба і в усуненні термінологічних неузгодженостей, що існують в нормах Цивільного і Господарського кодексів України, які безпосередньо регулюють господарські зобов'язання та їх припинення, виробленні єдиного підходу до з'ясування пріоритетності та доцільності застосування колізійних норм, що регулюють вищезазначені питання. У зв'язку з цим актуальним є дослідження господарських зобов'язань та підстав їх припинення.

Серед представників юридичної науки радянського та пострадянського періодів існують різні підходи до характеристики форм, здійснення та організації господарських відносин, у тому числі господарських зобов'язань. У певній мірі дослідження господарських зобов'язань та підстав їх припинення здійснювали такі представники радянської та вітчизняної юридичної науки: В.В. Лаптев, М.І. Брагінський, М.М. Агарков, І.Г. Побірченко, В.К. Мамутов, О.М. Роїна, І.А. Сухомлін, В.С. Щербина, В.С. Мілаш, А.М. Шмат, Б.М. Поляков, Н.В. Коломієць, О.М. Вінник та ін. Важливо зазначити, що питання підстав, умов і способів припинення зобов'язань розроблені досить поверхово. Особливо очевидно є недостатність праць, присвячених детальному аналізу поняття припинення господарських зобов'язань, характеристик, розмежуванню та класифікації окремих підстав їх припинення, в тому числі і підстав, не пов'язаних з виконанням господарських зобов'язань. Відсутність повноцінних доктринальних досліджень і праць в даній сфері не забезпечує єдиної судової практики при застосуванні норм, які регламентують припинення господарських зобов'язань, що також актуалізує обрану тему в науковому плані.

Категорія «господарське зобов'язання» виникла завдяки науці господарського права. Хоча термін «зобов'язання» вперше з'явився в цивільному праві, однак особливості господарської діяльності та її правового регулювання дозволяють виділяти саме господарські зобов'язання. На відміну від цивільно-правового господарське зобов'язання має ряд специфічних ознак:

– особливий суб'єктний склад; господарське зобов'язання виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання¹. Суб'єктами господарського зобов'язання є зобов'язана сторона і управнена сторона, тобто не лише боржник і кредитор, які традиційно характерні для цивільно-правових зобов'язань, але й суб'єкти організаційно-господарських повноважень. Цивільні відносини, як відомо, характеризуються юридичною рівністю та автономією волі їх учасників, а в господарських відносинах автономія волі ослаблена впливом держави, що захищає публічні інтереси (в тому числі шляхом введення ліцензування, митного та валютного контролю тощо)²;

– особлива сфера суспільних відносин, в якій виникають господарські зобов'язання – це сфера господарювання;

– мета, для досягнення якої суб'єкти господарювання вступають у зобов'язальні правовідносини, а саме: досягнення господарських цілей, тобто обслуговування господарської діяльності³;

– специфічний характер дій, які зобов'язаний вчинити (або утриматися від певних дій) один суб'єкт на користь іншого – дії господарського чи управлінсько-господарського характеру. Господарський характер дій зобов'язаної сторони по-

лягає у виконанні робіт, наданні послуг, інформації, переданні майна, сплати грошей тощо чи утриманні від таких дій. Управлінсько-господарський характер дій може проявлятися, зокрема, у прийнятті рішення про створення суб'єкта господарювання, поданні визначених законом документів для його реєстрації, отриманні ліцензій та інших дозволів тощо;

– держава стимулює певні дії підприємців через введення економічних пільг, квот та ін.

Вперше легальне визначення господарського зобов'язання було закріплено в статті 173 Господарського кодексу України, відповідно до якої господарським визнається зобов'язання, що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання з підстав, передбачених цим Кодексом, в силу якого один суб'єкт (зобов'язана сторона, у тому числі боржник) зобов'язаний вчинити певну дію господарського чи управлінсько-господарського характеру на користь іншого суб'єкта (виконати роботу, передати майно, сплатити гроші, надати інформацію тощо), або утриматися від певних дій, а інший суб'єкт (управнена сторона, у тому числі кредитор) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Під змістом господарського зобов'язання розуміють сукупність суб'єктивних прав і суб'єктивних обов'язків його учасників. Як правило, зміст господарських зобов'язань охоплює не одну, а комплекс дій, спрямованих на досягнення єдиного економічного результату.

Підстави виникнення господарських зобов'язань передбачені ст. 174 ГК України та ст. 11 ЦК України⁴. Господарські зобов'язання можуть виникати:

– безпосередньо із закону або іншого нормативно-правового акта, що регулює господарську діяльність;

– з акта управління господарською діяльністю (в тому числі прийняття рішення про створення суб'єкта господарювання, його реєстрації чи відмови в ній, виданні або анулюванні ліцензій та ін.);

– з господарського договору та інших угод, передбачених законом;

– з угод, не передбачених законом, але таких, які йому не суперечать;

– внаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання;

– внаслідок придбання або збереження майна суб'єкта або суб'єктом господарювання за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав;

– у результаті створення об'єктів інтелектуальної власності та інших дій суб'єктів;

– внаслідок подій, з якими закон пов'язує настання правових наслідків у сфері господарювання (надзвичайний або військовий стан);

– на підставі рішення суду чи спеціально уповноваженого органу.

У зв'язку з чисельністю та різноманітністю господарських зобов'язань важливого значення набуває їх класифікація. Науково обгрунтована класифікація зобов'язань багато в чому полегшує вивчення зобов'язального права, дає можливість забезпечити належне правове регулювання шляхом виявлення особливостей окремих видів господарських зобов'язань, відмежування одних видів від інших і застосування відповідних норм права.

Питання про класифікацію господарських зобов'язань вже давно є дискусійним. В юридичній літературі пропонуються різні класифікації.

Значну увагу класифікації господарських зобов'язань приділяє В. В. Лаптев. Виходячи із господарсько-правової концепції, він дійшов висновку, що зо-

бов'язально-правові форми об'єднуються в три значні групи відповідно до трьох груп господарських відносин – горизонтальних, вертикальних і внутрішньогосподарських. Вони утворюють три значні підсистеми зобов'язань – господарсько-оперативні, господарсько-управлінські і внутрішньогосподарські зобов'язання.

Господарсько-оперативними зобов'язаннями, на його думку, є такі, у форму яких втілюється виконання суб'єктами господарювання господарсько-оперативних функцій, тобто безпосередньої господарської діяльності.

Господарсько-управлінськими є зобов'язання, у форму яких втілюється виконання органами керівництва планово-організаційних функцій.

Внутрішньогосподарські зобов'язання – це зобов'язання, у форму яких втілюється виконання господарсько-оперативних і господарсько-управлінських функцій у межах одного суб'єкта господарювання⁵.

А.Г. Биков запропонував щодо системи господарських договорів і зобов'язань, які з них виникають, свою класифікацію, виділивши при цьому три важливі групи договорів: ті, що опосередковують майнові відносини; ті, що опосередковують організаційні (планово-організаційні) відносини; а також ті, що опосередковують комплекс майнових і організаційних відносин⁶.

Існують і інші точки зору, що стосуються критеріїв класифікації зобов'язань. Так, М.І. Брагінський запропонував будувати систему зобов'язань на підставі послідовно здійснюваної багатоступеневої класифікації⁷.

М.М. Агарков припускав, що класифікаційним критерієм системи зобов'язань повинна бути мета, якій повинні підпорядковуватися зобов'язальні правовідносини⁸.

Також, залежно від сукупності прав і обов'язків, якими володіють суб'єкти господарських відносин, розрізняють прості та складні зобов'язання. В залежності від підстав виникнення господарські зобов'язання поділяються на договірні і недоговірні, а від співвідношення прав та обов'язків – односторонні та взаємні. Залежно від визначеності предмета виконання розрізняють зобов'язання однооб'єктні та альтернативні. За характером взаємозв'язку один з одним виділять головні і додаткові господарські зобов'язання.

Відповідно до легальної класифікації видами господарських зобов'язань за Господарським кодексом України є: майново-господарські зобов'язання, організаційно-господарські зобов'язання, соціально-комунальні та публічні зобов'язання суб'єктів господарювання. Хоча кожний із зазначених видів зобов'язань регулюється окремою статтею Господарського кодексу (ГК) України (статті 175, 176, 177, 178), однак є всі підстави вважати, що основними видами господарських зобов'язань є майново-господарські та організаційно-господарські зобов'язання. А соціально-комунальні та публічні зобов'язання суб'єктів господарювання є різновидами вищезгаданих видів зобов'язань.

Майново-господарськими визнаються цивільно-правові зобов'язання, що виникають між учасниками господарських відносин при здійсненні господарської діяльності, в силу яких зобов'язана сторона повинна вчинити певну господарську дію на користь другої сторони або утриматися від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку. В даному випадку мова йде про горизонтальні відносини.

Майново-господарські зобов'язання, як правило, виникають з договору. Суб'єктами майново-господарського зобов'язання є учасники господарських відносин – як суб'єкти господарювання, так і інші учасники. Негосподарюючі

суб'єкти вступають у зобов'язальні відносини з метою господарчого забезпечення їх діяльності. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, є суб'єктами майново-господарських зобов'язань лише тоді, коли вони безпосередньо задіяні у процесі переміщення майна або інших матеріальних результатів і не здійснюють управлінських повноважень, що є визначальним для характеристики їх як учасників організаційно-господарських зобов'язань. Зобов'язання майнового характеру, що виникають між суб'єктами господарювання та негосподарюючими суб'єктами – громадянами, не є господарськими і регулюються іншими актами законодавства.

Організаційно-господарські зобов'язання є другим основним видом господарських зобов'язань. Їх специфіка полягає в тому, що вони виникають у процесі управління господарською діяльністю. Грунтуючись на відповідних положеннях ГК України та висновках адміністративно-правової теорії, таке управління можна охарактеризувати як підзаконну владну діяльність з організації господарських зв'язків, що здійснюється органами державної влади та органами місцевого самоврядування, наділеними господарською компетенцією, а також громадянами, громадськими та іншими організаціями, які є засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності⁹.

Характеристика окремих видів господарських зобов'язань має важливе значення для визначення порядку їх припинення.

Загальними умовами припинення господарських зобов'язань є: виконання, проведене належним чином; зарахування зустрічної однорідної вимоги або страхового зобов'язання; поєднання управненої та зобов'язаної сторін в одній особі; згода сторін; неможливість виконання та в інших випадках, передбачених ГК України або іншими законами. Господарське зобов'язання припиняється також у разі його розірвання або визнання недійсним за рішенням суду.

Ні в господарському, ні в цивільному законодавстві не дається визначення поняття припинення зобов'язання. По суті, під припиненням зобов'язання слід розуміти припинення прав і обов'язків його учасників, які становлять зміст зобов'язання¹⁰. Дещо по-іншому досліджувану проблему вирішив О.С. Іоффе, який зазначив, що припиненням зобов'язання є відпадиння первісно встановленого зобов'язання як конкретного виду зобов'язальних зв'язків¹¹. Вихідною в даному визначенні є ідея про відпадиння не будь-якого правового зв'язку, а того, що стосується первісно встановлених прав та обов'язків суб'єктів зобов'язання, яке, в свою чергу, може піддаватися змінам і трансформаціям.

Зобов'язання можуть припинятися повністю або частково. При повному припиненні зобов'язання анулюються всі права та обов'язки сторін. А при припиненні зобов'язання частково, правовий зв'язок між його суб'єктами не переривається, проте змінюється його зміст внаслідок зменшення обсягу прав і обов'язків сторін¹².

До відносин щодо припинення господарських зобов'язань застосовуються відповідні положення Цивільного кодексу (ЦК) України з урахуванням особливостей, передбачених Господарським кодексом України. Тобто норми ЦК України повинні застосовуватися до тих відносин щодо припинення господарських зобов'язань, стосовно яких у ГК України не встановлені особливості.

Певні розходження у термінології можна спостерігати на прикладі змісту статей вищезазначених кодексів, що регулюють припинення зобов'язань. Так, напри-

клад, у ст. 598 ЦК України вживається термін «підстави припинення зобов'язань», а ст. 202 ГК України має назву «загальні умови припинення господарських зобов'язань». Мова йде про першоджерела, тобто вихідні причини припинення зобов'язань. Як філософська категорія, причина, означає явище, яке безпосередньо породжує інше явище (наслідок). Причина як основа і сутність наслідку відіграє роль початкового і визначального елемента взаємозв'язку явищ. А умови – це сукупність тих незалежних від причин явищ, що перетворює у дійсність ту можливість породження наслідку, яка міститься в причині¹³.

Тому більш доречним є вживання у ст. 202 ГК терміна «підстави припинення господарських зобов'язань». Що ж стосується умов припинення зобов'язань, то тут мова може йти про те, яким чином за наявності встановленої законом або договором підстави, припиняється зобов'язання (за домовленістю сторін, в судовому порядку тощо).

Наведений у ст. 202 ГК України перелік підстав припинення господарських зобов'язань не є вичерпним і може бути доповнений зазначенням спеціальних (додаткових) підстав, передбачених Господарським кодексом України або іншими законами, що стосуються окремих видів господарських зобов'язань.

Слід зазначити можливість припинення зобов'язання переданням відступного (ст. 600 ЦК України). Передання відступного є такою підставою припинення зобов'язання, що полягає в переданні грошей, майна, робіт, послуг, інших благ замість його виконання, засновується на домовленості сторін зобов'язання, відповідно до якого встановлюється розмір, строки і порядок такої заміни¹⁴.

Ст. 304 ГК України передбачає підстави припинення агентського договору за угодою сторін, а також у разі: вибуття однієї із сторін договору внаслідок її припинення або смерті; відкликання повноважень комерційного агента суб'єктом, якого він представляє, або відмови комерційного агента від подальшого здійснення комерційного посередництва за договором, укладеним сторонами без визначення строку його дії; виникнення інших обставин, що припиняють повноваження комерційного агента або суб'єкта, якого він представляє.

Згідно зі ст. 15 Закону України «Про концесії» дія концесійного договору (відповідно і концесійного зобов'язання) припиняється у разі закінчення строку, на який його було укладено.

Господарське зобов'язання також може припинитися і у випадку застосування оперативного-господарських санкцій, які сторони вправі передбачити у господарських договорах на випадок порушення зобов'язання будь-якою із сторін. Так, господарське зобов'язання може бути припинено в результаті односторонньої відмови від виконання свого зобов'язання управненою стороною в разі порушення зобов'язання другою стороною.

Враховуючи динамічний розвиток господарського обороту, ускладнення системи господарських відносин і засобів їх регулювання, все більш очевидною стає потреба в комплексному аналізі сутнісної характеристики однієї з фундаментальних господарсько-правових категорій - господарського зобов'язання. Не менш важливою постає необхідність виявлення і дослідження проблемних аспектів і особливостей припинення зобов'язань у сфері господарювання та розроблення пропозиції щодо усунення виявлених недоліків.

1. *Господарський кодекс України*: за станом на 1 верес. 2007 р. – Х., 2007. – С. 113–114. 2. *Господарський кодекс України*: Наук.-практ. коментар / О. І. Харитонова,

- Є. О. Харитонов, В. М. Коссак та ін.; За ред. О. І. Харитонової. – Х., 2006. – С. 332.
- 3.** *Иоффе О.С.* Договори в социалистическом хозяйстве. – М., 1964. – С. 10, 11.
- 4.** *Цивільний кодекс України: за станом на 29 берез. 2006 р.* / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К., 2006. – С. 6–7.
- 5.** *Лантев В.В.* Хозяйственное право. – М., 1983. – С. 149.
- 6.** *Быков А.Г.* Система хозяйственных договоров / Вестник МГУ. – 1974. – №1. – С. 4–6.
- 7.** *Брагинский М.И.* Общее учение о хозяйственных договорах. – Минск, 1967. – С. 30.
- 8.** *Агарков М.М.* Обязательство по советскому гражданскому праву. – М., 1940. – С. 116.
- 9.** *Науково-практичний коментар Господарського кодексу України [Електронний ресурс]: Апелляція-правовий портал.* – ст. 176 ГК України // <http://apelyacia.org.ua/node/4356>.
- 10.** *Договірне право України. Загальна частина: Навч. посіб.* / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова та ін.; за ред. О.В. Дзери. – К., 2008. – С. 275.
- 11.** *Иоффе О.С.* Обязательственное право. – М., 1985. – С. 184–185.
- 12.** *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т.* / За ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К., 2005. – Т. II. – С. 118.
- 13.** *Философская энциклопедия: В 4 т.* – М., 1967. – Т. 4. – С. 370, 373.
- 14.** *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т.* / За відповід. ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К., 2005. – Т. II. – С. 120.